

СИМФОНІЯ ВЛАД У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ МОДЕЛІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглядаються основні засади взаємодії Церкви і держави у політико-правовій моделі Візантійської імперії як симфонічні. Церковно-канонічне право аналізується у контексті як загальної управлінсько-регулятивної діяльності держави, так і процесу становлення системи церковної ієрархії. Визначаються співвідношення нормотворчої діяльності Церкви та органів державного управління.

Ключові слова: церковно-канонічне право, норма, акт, симфонія, Церква, Патріархат, імператорська влада, державне управління.

Омельчук В. В. Симфония властей в политико-правовой модели Византийской империи.

В статье основные принципы взаимодействия Церкви и государства в политико-правовой модели Византийской империи рассматриваются как симфонические. Церковно-каноническое право анализируется в контексте как общей управленческо-регулятивной деятельности государства, так и процесса становления системы церковной иерархии. Определяются соотношения нормотворческой деятельности Церкви и органов государственного управления.

Ключевые слова: церковно-каноническое право, норма, акт, симфония, Церковь, Патриархат, императорская власть, государственное управление.

Omelchuk V. V. A symphony of authorities is in the politically-legal model of the Byzantine empire.

In article basic principles of co-operation of Church and state in the politically legal model of the Byzantium empire are examined as symphonic. Church canonical a right is analysed in the context of both general administrative and regulative activity of the state and becoming system of church hierarchy. Correlations of normative activity of Church and organs of state administration are determined.

Keywords: Church Canon Law, Rule, Act, Symphony, Church Patriarchate, the Imperial Government, Public Administration.

Політико-правова модель Візантійської імперії суттєво вирізняється у європейському середньовічному державотворенні. Ця унікальність зумовлена творчим синтезом пізньоантичної, християнської та ранньовізантійської світської традицій. Вони зумовили вироблення засад симфонії (співзвучності, суголосся) церковної та світської влад у державі, передумови якої були закладені у 395 р., а утвердження ідей якої пов'язують з діяльністю імператора Юстиніана.

Проблема симфонії (співзвучності, суголосся) церковної та світської влад у Візантійській імперії традиційно привертала увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Насамперед це праці Ф. Успенського, Г. Літавіна, Ю. Кулаковського, М. Сюзюмова, О. Каждана, І. Чичурова, І. Медведєва, К. Хвостової, М. Поляковської, Є. Сильвестрової [24]. На активній участі імператора у релігійному житті імперії наголошував вже професор загальної і церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії, доктор богослів'я *Микола Скалабанович* (1848–1918 рр.) [25, с. 275–276]. *Зоя Удальцова* підкреслила, що вже у IV ст. Церква перетворюється на союзника і опертя держави. Дослідниця зауважила, що особливістю статусу Церкви була її помітно більша, ніж на Заході, залежність від владних інститутів, насамперед від імператора [27, с. 122]. На її думку, саме у ранній Візантійській імперії була закладена політична теорія симфонії, співзвучності світської влади і церковної ієрархії. Культ імператора – правителя всієї православної ойкумени і культ держави ромейв – захисниці і покровительки всіх православних народів, проповідь виняткової візантійської державності, які зародилися у ранній Візантії, за твердженням *З. Удальцової*, набрали поширення вже у наступні століття [26, с. 91]. Ідеї симфонії церковної і світської влади, сформульованої за Юстиніана, приділила увагу і *Любов Костогризова*, підкресливши закономірність і обґрунтованість її появи, а також зауваживши особливість її реалізації [6].

Особливості виникнення та становлення положень про симфонію влад у системі концепцій взаємин держави і Церкви Візантії висвітлював *Олег Новиков*. Ця ідея стала основою ромейської державності. Дослідник підкреслює, що Київська Русь, сприйнявши християнство з Константинополя, запозичила і цю концепцію. Остання вплинула і на формування політичної ідеології та процесу державного будівництва Сербії та Болгарії [14]. Роль християнства як релігії

та Церкви як інституту у формуванні візантійської політичної доктрини досліджував *Андрій Новиков* [13]. Окремих особливості формування засад взаємодії Церкви і держави у політико-правовій моделі Візантійської імперії автор розкриває у своїх публікаціях, присвячених правовому статусу монастирів [17] та єпископа [16], податковим та адміністративним привілеям Церкви загалом і окремих монастирів Візантійської імперії [18], церковному і монастирському землеволодінню та його правовим гарантіям [21], відчуженню (невідчуженню) церковного і монастирського землеволодіння, канонічним актам, взаємозв'язку церковної ієрархії та канонічного нормотворення [20], судовим повноваженням Церкви [19].

Уже у ранньовізантійський період проходив пошук найефективніших форм державного регулювання релігійної сфери, розроблення відповідних засад та механізмів, вироблення засад взаємодії Константинопольського Патріархату та імператорської влади. Візантійська православна Церква була вагомим інструментом забезпечення соціально-політичної стабільності та гуманітарної єдності держави. Частина підкорених народів і племен добровільно приймали християнство, перетворюючись у складову імперських процесів [11, с. 172–173]. Візантійська Церква як соціогуманітарний та правовий інститут, натомість, займала важливе місце у виробленні та реалізації державної політики, формуванні правосвідомості підданих імперії. Владний режим з її допомогою забезпечував лояльність мешканців, успішно інтегруючи чужорідні елементи у витворений гуманітарний простір. У структурі цього середньовічного простору саме релігія відіграла для офіційного Константинополя роль своєрідного сакрального маркера стабільності соціально-політичних процесів. Вона виступала передумовою виживання у часи змін і катаклізмів православної ойкумени. З огляду на кореляцію понять «сталий розвиток суспільства», «гуманітарно-просторова єдність» та «правовий порядок» питання сакральності і, відповідно, легітимності влади виступає ключовим чинником державотворчих процесів, зумовлюючи релігійно-міфологізований характер середньовічної візантійської державності, в якій Церква і держава нерозривно пов'язані. З оформленням чіткої ієрархії світських інститутів держави релігія продовжувала виступати одним із наріжних каменів офіційної ідеології. Відповідно релігія функціонально була потрібна органам державної влади Візантійської імперії для сакралізації існуючої системи суспільних відносин, чітко визначеного управлінського та соціального ієрархічного порядку, сутнісного наповнення існуючої системи нормативно-правових актів. Соціокультурна динаміка зумовлювала формування системи уявлень на засади взаємин православної Церкви і держави та механізми їхньої реалізації. Наступний крок – практика обоження (спочатку після життя, а потім прижиттєва) імператорів як логічний етап розвитку ідеї сакральної влади. Виступаючи як виразник або втілювач божественної сутності, захисник православ'я, його канонічних засад, православної держави, правитель намагався свої дії узгодити з відповідними релігійними настановами та вимогами, пануючими у суспільстві. Окремі ромейські володарі до свого титулу навіть додавали «святий», обґрунтовуючи це своїм миропомазанням [8, с. 87]. Зміна імператора чи династії зумовлювала видозмінення (кореляцію) релігійної політики і внесення змін до чинної системи церковно-канонічного права. Ці зміни та рівень їхньої кардинальності зумовлювалися зовнішніми та внутрішніми чинниками. З іншого боку, Візантійська Церква сприяла усуненню небажаних для неї імператорів, інспіруючи виступи чиновників і війська, народні заворушення, державні перевороти, лобіюючи вигідні їй державні акти (укази та розпорядження імператорів, міжнародні угоди тощо).

Константинопольський Патріархат помітно впливав на ідеологічні засади функціонування державної влади. Зміна патріархів і перемога церковних угруповань, до яких примикали військово-службова знать, чиновники, торгівельна верхівка, тягли за собою певну зміну ідеології правління, основних напрямів внутрішньої політики і дипломатії. При цьому у храмах робилися зображення правителів, яким віряни мали демонструвати лояльність. З розвитком інститутів державного управління Візантійської імперії ускладнювалися взаємини держави з Церквою як соціальним інститутом, порядок їхньої регламентації, нормативно-правове забезпечення та система церковно-канонічного права у цілому.

Православна Церква виступала важливим як внутрішньополітичним, так і дипломатичним інструментом діяльності візантійського уряду, забезпечуючи планомірне розширення його сфери впливів. Це зумовлювало активну підтримку місіонерської діяльності з боку церкви, опіку Візантійської імперії над православною ойкуменою, кордони якої часто визначалися імператорами досить умовно.

Уже в Юстиніанівській теорії імператорської влади поряд з елементами традиційної римської концепції легітимації законодавчих повноважень принцепса народом простежується

чужа римській традиції концепція. Згідно з останньою законодавча влада володаря отримує божественну легітимацію, а сам імператор – втілений Закон, посланий Богом на землю, якому Бог підкорив самі закони. Подібна концептуалізація божественного характеру законодавчої влади імператора неминуче мала призвести до повного розриву з римською правовою традицією легітимації влади з боку народу [24, с. 55]. Ритуал помазання робив імператора уповноваженим Господа, між тронами імператора і імператриці стояв трон Христа, на якому лежала Біблія. Все життя імператора було просякнуте різноманітними релігійними обрядами, які відображали божественний порядок і гармонію, створені Господом [12, с. 421]. Для візантійця всесвітня історія – історія «*обраного народу*», «*ромейського народу*», який живе за законами Римської імперії і у духовній єдності християнської віри [5, с. 20–22].

У ранній Візантії поступово кристалізується одна з наріжних ідей середньовічної християнської ідеології – ідея союзу Християнської Церкви і «християнської імперії» (*Imperium Christianum*). Необхідною передумовою для цього союзу були співправовірність християнської церкви і імператора. Вже з часу імператора Константина I християнська концепція християнської влади поступово зливається з римською державною теорією [26, с. 91]. На зміну пізньоантичної категорії *divus* «божественний» приходять *imperator ex Deo* («імператор від Бога») [2, с. 32]. Разом з тим вже за Іоанна Златоуста проглядається нова тенденція до подолання попередньої римської традиції (погляду на християнство як на традиційний державний культ і релігію, а Церкву як на державний інститут). Златоуст підкреслює значення Церкви, яка створена Богом, «щоб ми не пожирали один одного». Підкорення їй складає третій, необхідний, вид рабства. Рівність, за його переконаннями, вкрай шкідлива, тому Бог встановив не народне, а імператорське управління (*βασιλεία*). Державну організацію пізньоантичного типу Златоуст розглядав як «*справу премудрості Бога*», який створив рівні влади, щоб усі перебували у гармонії. Вона недоторканна: «*якщо ти знищиш цей порядок, то все загине*». Хоча Іоанн таврує «*злочинців і вбивць*» з державної адміністрації, але підкреслює вагому користь державного апарату. На думку церковного ієрарха чиновники і судді – «*лікарі, які лікують суспільство і не дають йому загинути*» [7, с. 120–121]. Константинопольський Патріарх Афанасій I називав імператорську владу «*від Бога царською владою*», розглядаючи її таку, що здатна розв'язати нагальні потреби суспільства. Тому одним з пріоритетних завдань, які він пропонував візантійському імператорові Андронікові II, поряд з реформою моралі, було встановлення правового порядку в містах. Наділена від Бога могутністю імператорська влада має мужньо захищати закони і Церкву [1, с. 57].

Зауважимо, що православна Церква як напівдержавний інститут та православ'я як віра відіграли важливу роль в утвердженні культу імператорської влади як єдино легітимної. Весь палацовий церемоніал був спрямований на формування почуття лояльності до імператора з як з боку чиновників, так і у середовищі широкого загалу. Різні форми прославлення василевса були чітко регламентовані на великих палацових прийомах (*нарстасисах*). Прийом розпочинався з проголошення многоліття імператору. У тексті твору Псевдо-Кодіна цей акт відображено багаторазово (*πολυχρόνιον, πολυχρόνισμα, πολυχρόνισω, πολυχρονῶ*). У тексті поліхромії на честь Мануїла II Палеолога і його дружини Єлени звучало: «Многія вам літа, василевси ромейські! Многія тобі літа, Мануїл, василевс ромейський! Многія тобі літа, Єлена, август ромейська! Сей день Господень Великий. Слава, слава, слава у вишніх Богові і на землі мир, серед людей благовоління! Слава Богові, вінчавшому вас, василевси ромейські! Многія вам літа, василевси ромейські!» [23, с. 343].

Створенню атмосфери боготворіння (теофанії – ή θεοφάνια) на імператорських прийомах сприяли їхня особлива урочистість, яка супроводжувалася глибокою («*священною*») тишею. Палац сприймався як святиня, а тронний зал – як місце культу [23, с. 344]. Обряд вінчання на царство перетворюється в один з найважливіших у придворному церемоніалі введення у владу нового імператора. Щоб надати цій процедурі більшої легітимності до покладання імператорської діадеми на нового правителя при Льві I Великому (7 лютого 457 р.) запросили Константинопольського Патріарха Анатолія. З цього часу обряд вінчання імператора Патріархом стає правилом, яке фіксувало законність зведення на престол. При процедурі зведення на престол натовп кричав «*О Боже милостивий, держава вимагає Льва царем! Війська вимагають Льва царем! Льва чекають закони!*» [2, с. 40–41]. Церква освячувала індивідуальну та колективну присяги на вірність імператорові і в Нікейській державі, яка виступала правонаступником Візантійської імперії [9, с. 42].

Рішення різних соборів є продовження курсу на інституціоналізацію Церкви та централізацію церковної ієрархії, яка відповідала і інтересам імператорської влади. Тенденції

засвідчують особливості розвитку інституту Константинопольського Патріарха як Вселенського глави з одного боку та посилення контролю за ним з боку органів державної влади – з іншого. Зазвичай обрання патріархів проходило за чітко вивіреною процедурою, яка передбачала обрання імператором з трьох кандидатів, обраних на Соборі, одного.

Собор проходив згідно розпорядження імператора і включав усіх ієрархів, які на час проведення Собору перебували у місці його проведення (столиці) тощо, але не менше 12 [15, с. 73]. Імператор розсилав запрошення на Собор, контролював хід його проведення (як особисто, так і через своїх представників), міг його за потреби розпустити. Правитель виступав посередником між різними угрупованнями священиків при вирішенні питань організаційного та догматичного характеру, а також сам брав участь у теологічних дискусіях та прийнятті актів церковно-догматичного характеру. Окремі догматичні акти, видані базилевсами, набували сили закону, як це було з виданим у 482 р. імператором Зиномом *Енотикону* [10, с. 123].

За потреби імператор міг усунути чи покарати публічно будь-якого церковного ієрарха Східної Церкви аж до Патріарха включно. Імператорськими актами санкціонувалася необхідність дотримання окремих канонічних актів. Імператор виступав гарантом захисту майнових інтересів Церкви. Так Юстиніан у 535 р. видає так звану VII Новеллу, якою заборонялося будь-яке відчуження церковної власності [15, с. 78].

Враховуючи роль Церкви у формуванні загальнодержавної ідентичності, виробленні внутрішньодержавної єдності Візантійської імперії, стабілізації її адміністративної діяльності, засади та механізми її релігійної політики, її церковно-канонічні норми потребують окремої уваги. Публічне право Візантії, згідно Дігест, включало у себе святині (*sacra*) і служіння жерців (*Ульпіан*, D.1.1.1.2). Подібно до шанування Бога рومی мали підкорятися батькам і Батьківщині (*Помпоній*, D.1.1.2) [4, с. 23]. Намагання творчо поєднати норми церковного (державно-церковного) і канонічного права простежується у правотворчій діяльності як урядового, так і приватного характеру. У 1335 р. фессалонікський монах Матфій Властарь, сучасник і співвітчизник Арменопула склав юридичну компілятивну збірку «Синтагму», в якій статті вмішувалися у алфавітному порядку. Вагомість «Синтагми» полягає у спробі поєднати у собі норми церковно-канонічного права зі світським законодавством, давши у руки суддів єдину настанову [4, с. 6].

Сучасна соціальна концепція Української Православної Церкви розглядає досвід християнізації права за Юстиніана як успішний завдяки тому, що імператор усвідомлював позитивну місію Церкви як благодатного Христового тіла у боротьбі з гріховністю язичницької пізньоантичної спадщини і світського, яке навіть і за християнської доби несе ознаки цієї гріховності [22, с. 22–23].

Отже проблема симфонії у політико-правовій моделі Візантійської імперії завжди посідала провідну роль. Це було зумовлено рядом чинників: впливом релігії на поведінку пересічного роменя, значенням Церкви для легітимації існуючої політико-правової моделі, насамперед сакралізації імператорської влади, впливом Церкви на систему державного управління загалом та на правосвідомість зокрема.

Візантійська імперія творчо використала пізньоантичні традиції регулювання взаємин держави і Церкви. Християнська концепція християнської влади зливається з римською державною теорією. Слід також зауважити що взаємозв'язок норм канонічного і церковного права у тогочасному нормотворенні сприяв зростанню ефективності політико-правової моделі Візантійської імперії.

Список використаних джерел:

1. Барабанов Н. Д. Константинопольский патриарх Афанасий I о недугах византийского общества на рубеже XIII – XIV вв. / Н. Д. Барабанов // АДСВ. – Свердловск, 1978. – Вып. 15. – С. 52–59.
2. Бібиков М. В. «Великие Василевсы» Византийской империи: к изучению идеологии и эмблематики сакрализации власти / М. В. Бибиков // Священное тело короля: ритуалы и мифология власти [отв. ред. Н. А. Хачатурян]. – М. : Наука, 2006. – С. 29–51.
3. Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты [в пер. и с прим. И. С. Петерского; отв. ред. Е. А. Скрипилев]. – М. : Наука, 1984. – 456 с.
4. Каждан А. П. Источники / А. П. Каждан // История Византии. – В 3 т. – Т. 3 [отв. ред. тома Г. Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1967. – С. 5–14.
5. Козлов А. С. О понимании византийцами своего места во всемирной истории (на материалах восточно-римской хронистики IV–VI вв.). Греко-латинское взаимодействие на Кипре в

XIII–XV вв. / А. С. Козлов // Византия: кумуляция и трансляция культур: тез. докл. IX науч. Сюзюмовских чтений (24–27 августа 1997 г.) [ред. кол.: А. И. Романчук (отв. за вып.) и др.]. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1997. – С. 20–22.

6. Костогрызова Л. Ю. Эволюция церковно-государственных отношений в Византии в законодательстве императоров IV – начала X в. : дис. ... канд. юрид. наук / Л. Ю. Костогрызова; Уральская гос. юрид. академия. – Екатеринбург, 2007. – 215 с.

7. Курбатов Г. Л. Ранневизантийские портреты: К истории общественно-политической мысли / Г. Л. Курбатов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 272 с.

8. Лебедев А. П. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середины XV века: От начала крестовых походов до падения Константинополя в 1353 г. / А. П. Лебедев. – СПб. : Изд-во О. Абышко, 2003. – 432 с.

9. Литаври Г. Г. Социально-экономический и политический строй Никейской империи, Эпирского царства и Трапезундской империи / Г. Г. Литаврин // История Византии. – В 3 т. – Т. 3 [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1967. – С. 29–49.

10. Лурье В. М. История Византийской философии. Формативный период / В. М. Лурье. – СПб. : Аxióта, 2006. – XX+553 с.

11. Люттвак Э. Стратегия Византийской империи [пер. с англ. Н. А. Коваля] / Э. Люттвак. – М. : Рус. фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 664 с.

12. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. – М. : Территория будущего, 2008. – 752 с.

13. Новиков А. А. Формирование византийской политической доктрины (IV век): дис. ... канд. юрид. наук / А. А. Новиков // Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб., 1999. – 142 с.

14. Новиков О. А. Византийская концепция взаимоотношений Церкви и государства: дис. ... канд. юрид. наук / О. А. Новиков // Воронежский гос. ун-т. – Воронеж, 2008. – 176 с.

15. Омельчук В. В. Діяльність церковних Соборів в контексті управлінської системи Візантії / В. В. Омельчук // Болховітінський щорічник 2012 [відп. ред. К. К. Крайній]. – К. : НКПЗ; ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 61–80.

16. Омельчук В. В. Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії: судові та правозахисні функції / В. В. Омельчук // Наукові праці НАУ. – Юридичний вісник: Повітряне і космічне право. – 2013. – № 1 (26). – С. 34–38.

17. Омельчук В. В. Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Університетські наукові записки: Часопис ХУУП. – № 1 (45). – 2013. – С. 36–42.

18. Омельчук В. В. Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства ВР України. – 2012. – Вип. 5. – С. 52–54.

19. Омельчук В. В. Судові повноваження Церкви та канонічні покарання у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Публічне право. – 2013. – Вип. 2 (10). – С. 288–294.

20. Омельчук В. В. Церковна ієрархія та нормотворчість у Візантійській імперії // Правничий часопис Донецького національного університету. – 2012. – № 2. – С. 232–240.

21. Омельчук В. В. Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В. В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – Вип. 2 (206). – С. 7–11.

22. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви: Ухвалено Ювілейним Архієрейським Собором РПЦ та Архієрейським Собором УПЦ. – К. : ІВЦ УПЦ, 2002. – 80 с.

23. Поляковская М. А. Adoratio в контексте придворной традиции прославления императора (по Псевдо-Кодину) / М. А. Поляковская // АДСВ. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2011. – Вып. 40. – С. 342–351.

24. Сильвестрова Е. В. Lex Generalis. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V–X в. н. э. / Е. В. Сильвестрова. – М. : Индрик, 2007. – 248 с.

25. Скабаланович Н. А. Византийское государство и церковь в XI в.: От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина. – В 2-х кн. / Н. А. Скабаланович. – Кн. I [вступ. ст. Г. Е. Лебедевой]. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – 448 с.

26. Удальцова З. В. Византийская империя в раннем средневековье (IV–XII вв.) / З. В. Удальцова // История Европы: с древнейших времен до наших дней. – Т. 2: Средневековая Европа [ред. кол.: Е. В. Гутнова (отв. ред.), З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1992. – С. 85–111.

27. Удальцова З. В. Византия IV – первой половины IX в. / З. В. Удальцова // История Средних веков: в двух томах [под общ. ред. С. Д. Сказкина] : Учебник. – [Изд-е 2-е, переработ.] – Т. 1. – М. : Высш. шк., 1977. – С. 118–134.

* Омельчук Володимир Васильович – кандидат історичних наук, співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.